

הענווה*

- א. מעלת הענווה
- ב. הגדרת הענווה
- ג. ענווה שוללת כל גאווה מפני כל סיבה שהיא
- ד. בין ענווה לשפלות רוח
- ה. בין ענווה לדכאון
- ו. התנהגות של מנהגי או של ראש משפחה
- ז. ענווה של תלמיד חכם
- ח. דברי סיכום

א. מעלת הענווה

משה רבנו הוא בחיר הנבראים והוא היחידי שזכה לדבר עם ה' "פנים אל פנים" (דברים לד, י). הוא בחיר הנביאים, שכולם הבינו דבר ה' בחידות, אבל על משה נאמר (במדבר יב, ז-ח): "בכל ביתי נאמן הוא אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות...". כיצד זכה קרוץ חומר למדרגה נישאה זו, שגם מלאכי מעלה לא זכו לה? המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התורה, תחילת פרק ב) מסביר, שזאת בזכות הענווה. אחיו של המהר"ל, הרב חיים (ספר החיים), כתב:

"לא נקרא 'רבנו משה', רק נקרא 'משה רבנו', להגיד שלא החזקנו את תורת משה בתורת אמת בשביל רוב התחכמותו, רק מפני שהיה ענו מכל האדם ולא החזיק עצמו, רק כמשה בעלמא, ולא סמך רק על מסורת התורה שנמסרה לו בסיני מפי הגבורה, וע"י כך נעשה 'רבנו', שחזר ולימדה לנו".

עוד נשוב לבאר מידתו זו של משה רבנו.

ידוע ומפורסם שאין לייחס לה' מידות, כי הכל נאמר לפי מיטב תפישת שכלנו, כיצד הדברים נראים לנו, ולא שהוא כך בעצם (עיין רמב"ם, הל' יסודי התורה, סוף פרק א). בכל זאת, המהר"ל (נתיבות עלם, נתיב הענווה, פרק א) קובע:

*מאמר דלהלן הודפס ב"אורי במדות", ספר זכרון לחייל אורי ביטון הי"ד שנהרג במלחמה, תשנ"ז.

"ומפני שמידת הש"י שאיתו היא הענווה, וזו המדה היא עצמית אליו יותר מכל, ולפיכך בעל הענווה מתלבש במידת בוראו... כי יש לבעל ענווה התדמות למידת יוצרו" (הדברים נתפרטו היטב ע"י ר' משה קורדובר, תומר דבורה, ח"ב פרק א על מעלת הכתר).

כלומר, אם הקב"ה מוכן להתעניין ולטפל בנמוכים ממנו, הרי זו מידת ענווה נפלאה למעלה מכל השגתנו, כי הרי גדולתו אין סופית, וערך הברואים (כולל החרקים והרמשים) קטנטן ביותר, לכן השגחתו עליהם מפליאה כל דמיון.

המדה הראשונה, עליה אנו למדים בתורה, היא הענווה, כאשר הקב"ה ניגש לברוא את האדם, התייעץ עם המלאכים כדי ללמד התנהגות של ענווה. לכן ה' התבטא: "נעשה אדם" (רש"י על בראשית א, כו). גם מטרתה הסופית של התורה היא הענווה, כי האות האחרונה של כל חומש וחומש היא: בראשית: ס' של "במצרים", שמות ס' של "מסעיהם", ויקרא: י' של "סיני", במדבר: ו' של "רחו", דברים: ל' של "ישראל", וביחוד 126 – בגימטריה "ענו" (ר' אלעזר הרוקח, בביאורו על במדבר, סוף פרשת בהעלותך).

ב. הגדרת הענווה

אחרי שקבענו שמידת הענווה היא הכתר לכל המידות והיקרה מכולן, עלינו להגדיר בדיוק מה היא הענווה ומה איננה ענווה.

חידוש גדול למדנו, שאין הענווה פעולה חיצונית, כי אם אופן של מחשבה, כך כתב הרמח"ל (מסילת ישרים, פרק כב):

"כי בתחלה צריך שיהיה האדם ענו במחשבתו, ואחר כך יתנהג בדרכי הענוים: כי אם לא יהיה ענו בדעתו וירצה להיות ענו במעשה, לא יהיה אלא מן הענוים המדומים והרעים... שהם מכלל הצבועים אשר אין בעולם רע מהם".

אין הענווה נבחנת או ניכרת על ידי שהאדם הולך שחוח קומה, בעיניים מושפלות, מדבר בטון נמוך, או אפילו בוש מלהביע דעתו לפני אנשים אחרים, או בכל סימן חיצוני אחר. אדרבה, יכול להיות שהוא מרמה אחרים, או שמא גם מרמה את עצמו. כי עיקר הענווה היא תפיסה מחשבתית: כיצד האדם רואה את עצמו, ומה היא תדמיתו העצמית.

יש לכך ראייה גדולה ממיקומה של הענווה, בסוף ספר מסילת ישרים. עד פרק י"ב מדבר הספר על מדרגת הבינוניים, ורק בתחילת פרק י"ג מדבר על החסידות (ככתוב במסילת ישרים, שם). בפרק י"א מאריך הרמח"ל בגנות הגאווה, ובכלל לא מזכיר ולא מעיין במעלותיה של הענווה. זאת הוא משאיר לפרק כ"ב, רק אחרי שהאדם עבר את תחנות המוסר של פרישות, טהרה וחסידות, ורק אחרי שהשתלם בכל אלו יגיע תור הענווה. הענווה היא למעלה מהחסידות, והגאווה היא חסרון של "נקיות" בלבד. יש כנראה דרגת ביניים, שהאדם לא נכשל בגאווה, ובכל זאת הוא טרם הגיע לדרגה

הנפלאה של הענווה. האדם הזה איננו משתחף על הבריות, איננו מתנשא, איננו מצער אחרים ואיננו גאוותן. בכל זאת, הוא עדיין לא הגיע להיות מוגדר "עניו", כי חסרו לו המחשבות הפנימיות, המוליכות אל ענוות אמת, ולכן הוא בינוני, ולא חסיד.

ג. ומה היא הענווה?

מבאר הרמח"ל (שם, תחילת פרק כב):

"הנה כלל הענווה היא היות האדם בלתי מחשיב עצמו משום טעם שיהיה".

הדברים כשלעצמם קשים ביותר. אם כך הם פני הדברים, לא יעשה אדם שום פעולה חיובית, כי רואה את עצמו בטל ומבוטל, מחוסר כל מעלה ויכולת, מקופל ונחבא מן הבריות. כי הרי כל אחד ואחד יותר ראוי ממנו, וטובה לו ההיעדרות. זו לא רק בעיה פרקטית, אלא גם בעיה עיונית. וכי משה רבנו לא ידע שהוא התלמיד חכם הגדול ביותר בדורו? כלום משה רבנו לא ידע שהוא המלך בישראל, ושעליו מוטל להנהיג סדר ומשטר משך ארבעים שנות שהותם במדבר? כלום משה לא שם לב לכך, שמכל ברואי מטה הוא ורק הוא זכה לעלות להר סיני, "לחם לא אכל ומים לא שתה" (שמות לד, כח), וגם פרש מאשתו משך ארבעים שנה? כיצד אפשר לאמר שהוא לא ראה בעצמו שום יתרון על כל שאר הברואים, אחד לא נעדר?

הרמח"ל ממשיך דברו, בהסבירו שאמנם החכם הוא חכם, אבל לא מפני כוחות עצמו, אלא מפני מה שחננו האל, כך הוא כותב?

"אפילו אם זכה להיות חכם גדול ומופלא, באמת כשיסתכל ויתבונן, יראה שאין מקום לגאווה וההתנשאות, כי הנה מי שהוא בעל שכל, שידע יותר מהאחרים, אינו עושה אלא מה שבחק טבעו לעשות, כעוף שמגביה לעוף לפי שטבעו בכך, השור מושך בכחו, לפי שחוקו הוא. כן מי שהוא חכם, הוא לפי שטבעו מביאו לזה. ואילו אותו (אדם אחר) שעכשיו אינו חכם כמוהו, היה לו שכל טבעי כמוהו, היה מתחכם כמו שנתחכם הוא, אם כן אין כאן להתנשא ולהתגאות".

זאת אומרת, אמנם האדם מודע לכך שיש לו מעלות, תכונות יפות ומעשים נאים, אבל אין האדם מייחס הדברים לעצמו, אלא יודע שהקב"ה הכין לו את כל הרקע לכשרונות ולבסיסים הנפשיים, והוא רק השלים מה שה' התחיל. האדם זוכה בכך שלא מנע, לא עשה פעולה נגדיית למה שה' ערך בעבורו. כמו אדם שחונן (ו' מנוקדת שורוק) בעיניים יפות, או בשערות יפות, לא ייתכן שיתגאה כשישמע דברי שבח על כך, כי לא הוא שסידר מראש שיהיה לו כך, אלא מתנת האל היא. כך מי שיש לו זכרון טוב, או יש לו קול יפה, אין הגיון שיתגאה בשבח שמשבחים אותו, כי זה לא נבע ממאמצים מצידו, ולא התפתח מפני השתדלותו, אלא מענק הוא מה'. האדם, שמסגל לעצמו גישה זו, אמנם יכיר את האמת, שהוא עדיף בפעולותיו מאשר הרבה אנשים אחרים

שהוא מכיר, אל לא ייחס לעצמו את היתרון, אלא יבין ש"מאת ה' היתה זאת, היא נפלאות בעינינו" (תהלים קיח, כג).

ישנו עוד היבט רעיוני, המועיל מאוד להשגת הענווה. בני אדם רגילים להתגאות בהשוותם את עצמם לאחרים. מובן מאליו, שכלפי הקב"ה אין להם שום אפשרות להרגיש גבהות. מובא ב"חובות הלבבות" (שער יחוד המעשה, פרק חמישי, מהד' פלדהיים עמ' קפב, ובעמ' קסז), שנשאל חסיד אחד אם הגיע למדת "ההשתוות", ומה היא? "האם שווים בעיניך התהילה והגינוי?". אם אדם מבוגר נכנס לחדר של גן ילדים, המאוכלס ע"י שלושים ילדים בגילאי שלוש, וכולם מגנים אותו על שאיננו משחק בארגז חול כמותם – איש זה לא ירגיש יסורי כליות על בזיונם, כי אינו מחשיב את דעותיהם. כך גם להיפך, אם כל שלושים הילדים יפצחו בשירה ובזמרה לקראתו, בשבח ובתהילה, על שהוא יודע לקרוא טקסט ללא ניקוד, האיש המבוגר לא יגיס דעת, כי הרי בילדים בני שלוש אין דעת עדיין להכיר מה משובח או מה מגונה. את הכבוד יש לחפש אצל אלו ש"מבינים עניין". כך מי שמרגיש את נוכחותו של הקב"ה, לא ירגיש צער ויגון מבזיון הבריות, וכן לא יתרומם יתר על המדה לשיבחם, כי העיקר אצלו הוא מה דעתו של הקב"ה עליו!

כך היתה תגובתו של מרן הרב אברהם קוק זצוק"ל, כאשר נתקל בבזיונות (אגרות הראי"ה, ח"א אגרת מג, עמ' מב):

...ואנכי, כשאני לעצמי, הנני ב"ה רחוק מלהיות נהנה הרבה כשמשבחין אותי, ולא להיות מצטער ומקפיד הרבה כשמבזין אותי. שבח לשמו ית', שהעסק התמידי בלמוד המוסר ופנימיות תורתנו הקדושה, פעל עלי זאת התכונה".

הדבר מזכיר את המסופר על האדמו"ר רש"ז מלאדי, בעל ה"תניא", שהיה נוהג פעם בשנה לסובב בעיירות הרחוקות בין חסידי חב"ד ולראות מקרוב מה מצבם הרוחני ומה יש לעורר כדי לתקן אצלם. הוא נסע בסתר, שלא ידעו שהוא מביט ובוחר את דרכם. הא כיצד? הרי בימים ההם לא היו צילומים, ואף אחד, מהרחוקים ממקום מושבו, לא ידע כיצד פניו נראות למרות שהודיע במכתבים מוקדמים שהוא עתיד לסובב בעיירות. לפני הגיעו לכפר היה מחליף בגדים עם השמש שלו, שיגיד שהוא האדמו"ר, בו בזמן שהאדמו"ר האמיתי התלבש בבגדים הפשוטים של השמש. וכך סבב במקומות שונים בכפר, כדי לראות תפילתם של החסידים, יחסם עם הגוים, יחסם בענייני ממונות וכדומה, מובן מאליו, שאת השמש המתחזה לאדמו"ר כיבדו בכבוד מלכים, כמעט השתחוו לפניו, דברו אליו בגוף שלישי וכו'. ואילו האדמו"ר האמיתי, בדמות השמש, נדחף לפינה, התנהגו איתו בגסות ולפעמים העליבו אותו. כאשר יצאו לדרכם חזרה לביתם, ושוב לבשו את בגדיהם האמיתיים, שאל האדמו"ר מלאדי את שמשו, כיצד הוא נהנה ממידת הכבוד הגדושה שקיבל. ענה לו הלה שלא נהנה במאומה, כי בראותו כיצד הוא נהנה ממלוא תשומת הלב, כשהאדמו"ר האמיתי

סובל חרפה ובוז, כיצד יוכל ליהנות? ענה לו האדמו"ר, שבדיוק כך הוא מרגיש, כאשר הוא רואה את מלוא החופניים כבוד שמרעיפים עליו, "אם דבר האלהים מונח בקרן זוית, כיצד אוכל ליהנות מכבוד הבריות? אם מצוות התורה אינן מתקיימות במלוא רוח קודשתן, כיצד אתגאה, שמקיימים כל תג ותו מן הדיבורים שלי."

בדיוק כך, המקיים מצוות "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהלים טז, ח), כמבואר בסוף "מורה נבוכים" (ח"ג פרק נב) וכמובא ברמ"א (תחילת שו"ע או"ח):

"כי אין ישיבת האדם ותנועותיו ועסקיו והוא לבדו בביתו, כשיבתו ותנועותיו ועסקיו והוא לפני מלך גדול, ולא דבורו והרחבת פיו כרצונו והוא עם אנשי ביתו וקרוביו, כדבורו במושב המלך. כל שכן כשישים האדם אל לבו שהמלך הגדול הקב"ה, אשר מלא כל הארץ כבודו, עומד עליו ורואה במעשיו, כמו שנאמר: 'אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו? נאם ה'' (ירמיה כג, כד), מיד יגיע אליו היראה וההכנעה בפחד השי"ת ובושתו ממנו תמיד".

מובן מאליו, מי שסיגל לעצמו אווירה מתמדת כזו, לא יתרגש ממה שבריות מבזים אותו או מכבדים אותו, כי מול האור הגדול, איזה ערך יש לכל זיק קטן?¹

בגלל הקיום של "שויתי", יכול היה משה להיות ענו מכל אדם. כי ידע, שמול נוכחותו של הקב"ה אין לו להתחשב כלל במה שיאמרו הבריות עליו, בין לטובה ובין לרעה. כל זה נוסף על מה שהבאנו לעיל, שידע משה כי כל המעלות הטובות שהיו בו, הוענקו לו מן השמים. "ותרא אתו כי טוב הוא" (שמות כ, ב) – נתמלא הבית כולו אור" (סוטה יד ע"א). אין לו להתפאר בדברים, שלא היתה לו בהם שום יד.

ענווה שוללת כל גאווה מפני כל סיבה שהיא.

הרמב"ם חניך אותנו, שיש לנו להידמות לדרכיו של הקב"ה (הל' דיעות פ"א). אולם מצאנו שהקב"ה מתלבש בגאות: "ה' מלך גאות לבש" (תהלים צג, א), והא כיצד ידרוש מאיתנו לא לעשות כמעשהו? מאגרת הרמב"ן לבנו משמע, שזהו רק "לבוש" של הקב"ה, ולא מדה עצמותית לו, כלומר: למען תועלת מלכות שדי הוא צריך לנהוג משטר של שררה, מין "אחד משמונה בשמינית" (סוטה ה ע"א), וזו לא מדה עצמית לו. הרמח"ל תירץ בזה קושיה אחרת בתשובה נפלאה. בספרו "לשון לימודים" (הוצ' מוסד הרב קוק, שנת תשי"א, נוסח ב עמ' 30), הוא כותב:

"הגדר הוא, [ל]מאן לקחת היקר והגדולה אשר יאות אל שלמותיו, בהשקיפו אל חסרונותיו... העניו ימאס בהיקר הנאווה אל שלמותיו מטעם היות בו חסרון אחר":

1. אין צורך לבאר באורך שצריך האדם להתחשב בדיבורי הבריות, לגרום קדוש השם ולא חילולו. אולם מדובר כאן שלא יגיע האדם לשברון רוח, ולא לגסות הרוח.

כל עוד יש באדם אפילו מום אחד או ליקוי אחד, כבר איננו ראו לתהילה, כי היא לא משקפת את כל האמת על מצבו. אולם הקב"ה, שהוא כליל כל השלמות בלי שום חסרון, כל תהילה אודותיו איננה אלא האמת הצרופה, ואין בה שום בעיה מוסרית להתלבש בגאות.

נקודה נפלאה זו הוזכרה בסגנון אחר ב"מסילת ישרים" (פרק כב):

"שיתבונן האדם ויתאמת אצלו, אשר אין התהילה והכבוד ראויים לו, כל שכן ההתנשא על שאר בני מינו. וזה מפני מה שחסר ממנו בהכרח, וגם מפני מה שכבר יש בידו... כי אי אפשר לאדם, באיזה מדרגה שיהיה מן השלמות, שלא יהיו בו חסרונות רבים, או מצד טבעו, או מצד משפחתו וקרוביו, או מצד מקרים שקרו לו, או מצד מעשיו, שאדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. הן כל אלה מומים באדם, שאין מניחין לו מקום התנשאות כלל, אפילו יהיה בעל מעלות רבות".

ד. בין ענווה לשפלות רוח

הרמב"ם קובע, שמידת "שפל רוח" היא הדרגה הקיצונית של הענווה. בביאורו לאבות (תחלת פרק ד) כתב:

"וכבר ראיתי בספר מספרי המידות (כנראה מספרי מוסר של הערבים), ששאלו לאחר החסידים ואמרו לו, איזה יום עבר עליך בשמחה יותר מכל ימות חייך, אמר: יום אשר הייתי נוסע בספינה, והיה מקומי בה בשפל המקומות, והייתי לבוש בלויי סחבות, והיו בספינה סוחרים ובעלי רכוש, ואני הייתי מוטל במקומי. ואחד מנוסעי הספינה עמד להשתין, והשפיעה עליו שפלותי והמצב הגרוע שהייתי בו, עד שגילה את עצמו והשתין עלי. התפלאתי על התחזקות תכונת העזות בנפשו. ובאמת לא הצטערתי בליבי על מעשיו כלל, ולא נתעורר בי שום התרגשות. אז שמחתי שמחה גדולה, שהגעתי עד כדי כך שלא הרגיזני זלזול אותו (האדם) החסר ולא שמת לי לבי אליו (עד כאן לשון החסיד מאומות העולם). ואין ספק, שזה הגבול האחרון בשפלות הרוח כדי להתרחק מן הגאווה".

אמנם כך פסק הרמב"ם בספרו (הל' דעות פרק ב), שבעניין הענווה חייב האדם להגיע לקיצוניות.

אמנם בספר "יין לבנון" (של הרב נפתלי הירץ וייזל, והוזכר לשבח ע"י "תפארת ישראל" (אבות פרק פסקא עו)) על אבות חולק על גישה זו של הרמב"ם. ראשית שאלותיו היא למה התורה משבחת את משה רבנו "והאיש משה ענו מאד" (במדבר יב, ג), ולא אמרה "שפל רוח מאוד"? אם שפלות רוח היא מעלה עליונה, למה שיבחו את ה' "וענותך תרבני" (תהלים יח, לו) ולא בשפלות רוחו? ועוד במסכת כלה רבתי (פ"ג ה"א) אמרו:

"תנו רבנן: עניו מניין? ממשה רבנו, דכתיב: 'והאיש משה עניו מאוד'. ובשבילה נשתבח משה, שנאמר: 'לא כן עבדי משה' (במדבר יב, ז). ושפל רוח מאהרן, דכתיב: 'כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו, כי מלאך ה' צבאות הוא'..." (מלאכי ב, ז).

ומזה סימן, שמשה לא נשתבח בזה. ועוד, שהמשנה באבות אמרה (ד, ד): "מאד מאד הוא שפל רוח", ואם "שפלות רוח" היא הקיצוניות מול מידת ענווה, למה יש גם בשפלות רוח להתבטא "מאוד מאוד"?

לדעת "יין לבנון", "שפלות רוח" היא תכונת שלווה, שאין באדם התעוררויות לציורים שהם לא מנת חלקו. כמו שהרוח מגביה גלי הים, שהיו עד עכשיו שקטים ונחים, כך רוח האדם מפעילה אותו ומקוממת אותו, ולא תמיד בכיוון החיובי (כמו שכתוב בפסוק: "ועבר עליו רוח קנאה" (במדבר ה, יד), כלומר נתלבש במידת הקנאה), לכן כאן התנא באבות מלמד, שאדם יהיה יותר מאופק, ולא דיבר מאומה על תכונת הענווה. תכונה של "שפלות רוח" היא הגברת השכל המעיין והחושב מעל פני כל הרגשות; שיהא ליבו של הצדיק ברשותו, ולא הוא ברשות לבו.²

ה. בין ענווה לדכאון

ישנה טעות נוראה אצל חלק מהאנשים, החושבים שהנוהגים ענווה הינם בעצם סובלים מתסביך נחיתות. העולם המודרני נוהה יותר ויותר אחרי חינוך המערב לפתח את האינדיבידואליות של החניך, לתת ליצר פורקן ודרור, לתת לכל איש את מאווי ושאפיותיו ללא רסן, כל עוד שלא יזיק בכך את הזולת. אדרבה, לפי דעתם הנוקט עמדה עצמאית, העומד על דעתו אפילו כשזאת מנוגדת לעמדת רוב האוכלוסייה, הוא הוא ה"גיבור" והמשובח. הוא לא סתם נסחף ונגרר אחרי אחרים. אי לכך, כאשר האדם נוהג באיפוק ובשליטה עצמית, עד שהוא אינו שונה מאלו שמסביבו, סבורים שיש בכך אפסיות [אדישות], או הגרוע מזה נחיתות ודיכאון.

אבל האמת היא שבעלי הענווה הינם אנשים שמחים בחלקם, ומרוצים במה שעושים, אינם חיים בהזיות, אינם שואפים למה שלא ניתן להשיג, אינם מתחככים עם האנשים ואינם נמשכים למריבות. "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" (תהלים צז,

2. כללית יש להעיר שהסיפור המוזר שהרמב"ם הביא אין לו אח וריע בכל מדרשי חז"ל. אדרבה, אפילו אם מפני כבוד האיש הפרטי אינו ראוי להתקומם נגד הבזיון וההשפלה, אבל מפני כבוד הצלם האלוהי הכללי (כבוד האנושות שבו) היה צריך להתקומם. גם גישתו הקיצונית של הרמב"ם שפסק כמו רב נחמן בר יצחק, ולא כמו רבא (סוטה ה ע"א) תמוהה, כי היא נגד כלי הפסק שרבא הוא בתראה (אנציקלופדיה תלמודית ערך הלכה, עמ' שטז סימון 105. אמנם מובא שם סמך לפסק הרמב"ם כיון שרב נחמן הוזכר בסוגיא אחרי דברי רבא, שם סימון 108). והנה בחיבור התשובה למאירי (עמ' 135-136) פסק כרבא.

יא). הללו – חיוך תדיר על פניהם, כי הם מקבלים את כל האדם בסבר פנים יפות. לפיכך יש לדחות את הזיהוי השלילי, המשווה ענווה לדיכאון.

במה יוכר באמת, מי הוא המדוכא ומי הוא בעל הענווה? פשוט, שהמדוכא הוא מחוסר אונים. הוא יושב עצור ומופנם, שקוע בהרהורים נוגים, אין לו מרץ לעשות, ואין לו חדות חיים. ההיסוסים שבלבו, הבעיות והספקות, מנטרלים אותו מכל סוג של השפעה או פעילות. הוא מעדיף לא לעשות כדי שלא יסתכן בכישלון, ולא יהין לשום דבר, שמא יהיה לבוז בעיני הבריות.

מה שאין כן העניו. הוא שמח לעשות, אפילו אם יש לו ספק אם יצליח, כי יודע שגם אם יצליח, אין השבח שלו אלא של הקב"ה. וגם אם ייכשל במאמציו, אין שום אשמה נגדו, כי "הכל בידי שמים". גם אם אחרים יעליבו אותו, איננו מרגיש נפגע מזה, כי עיקר הכבוד הוא כיצד הקב"ה יתייחס אליו. וכיון שהעיקר הוא "כוונות טובות" אם "חשב לעשות מצווה ונאנס הימנו, נותנים לו שכר כאילו עשה מצווה" (קידושין לט ע"ב) הרי שכרו איתו. כיון ש"לפום צערא אגרא" (אבות ה, כג), גם אם לא השיג את מבוקשו, הוא נחשב למוצלח. לכן לא מפריע לו כלל מה היא דעת הבריות עליו. מובן מאליו, שהוא איש היוזם פעולות, הקם לעשות ככל אשר בידו לעשות, כי מצווה ועושה הוא.

ו. התנהגות של מנהיג או של ראש משפחה

ידוע שהכעס הוא סעיף של הגאווה, כאשר האדם רואה שאין הזולת מקיים את רצונו או איננו שומע בקולו. כך כתב רש"י (סוטה ה ע"א):

"צריך שיהיה בו מעט גאווה, שלא יהיו קלי הראש מסתוללין בו, ויהיו דבריו מתקבלין עליהן בעל כרחם".

ממילא, אם יתפקרו לא יוכל בלי להגיב לפחות באופן חיצוני של כעס, למרות שיש בכך סממנים של גאווה. כלשון המאירי (חיבור התשובה עמ' 135):

"זאת המדה של יקרת הרוח, היא מידת תלמיד חכם, ונאותה אצלו מאוד, מצורפת עם מדת ההתגברות על ביטול הרעות, אם בידו למחות...".

מצאנו כי רבא אומר (בתרגום לעברית) (מועד קטן כח ע"א):

"שלושה דברים ביקשתי מה', שניים נתן לי ואחד לא נתן לי. חכמתו של רב הונא, ועושרו של רב חסדא, שניהם נתנו לי, אבל ענוותנות של רבה בר רב הונא לא נתנו לי."

הסיבה לכך פשוטה, רבא היה מורה הוראה של העיר מחוזא (רש"י על עירובין סג ד"ה מחוזא אתריה דרבא).

הרבה גרים היו שם (קידושין עג ע"א), והם קשים לישראל כספחת, מחמת מנהגי בור שהביאו איתם מתקופת גיתם (שם ע ע"ב). אנשי מחוזה היו מפונקים ביותר" (שבת קט ע"א). והעיד עליהם רבא (ראש השנה יז ע"א) "אינהו משפירי שפירי בני מחוזא, ומקריין בני גיהנם". עובדה היא שלא נרתעו מלרגום את רבי זירא באתרוגיהם (קידושין עג ע"א). נוסף על כך, היו משתכרים ביינם הרבה (בבא בתרא קיט ע"א). אי לכך, לא היה יכול רבא לנהוג במידת הענווה, כי לא ישמעו בקולו, וילכו מדחי אל דחי לחטאים רבים ושונים (אפריין נמטיה להרב משה לייטר, ממנו שמעתי הפירוש הנ"ל עם מקורותיו).

הרמב"ם (הל' דעות פ"ב ה"ג) כותב בעניין הכעס:

"וכן הכעס, מדה רעה היא עד למאד, וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעוס, ואפילו על דבר שראוי לכעוס עליו. ואם רצה להטיל אימה על בניו ובני ביתו, או על הציבור אם היה פרנס, ורצה לכעוס עליהן כדי שיחזרו למוטב, יראה (י' מנוקדת פתח) עצמו בפניהם שהוא כועס, כדי לייסרם, ותהיה דעתו מיושבת בינו לבין עצמו, כאדם שהוא מדמה (=מציג) כועס בשעת כעסו, והוא אינו כועס".

כך גם כתב "מסילת ישרים" (פרק יא) בעניין הכעס, והרמב"ם עוד האריך בנושא זה ב"מורה נבוכים" (ח"א פרק נד).

ז. ענווה של תלמיד חכם

כאן הגענו לאליה וקוץ בה. דווקא מי שהוא תלמיד חכם, אי אפשר לו להינצל מקצת גאווה, ועל כך ענוש ייענש. כך כותב המהר"ל (נתיבות עולם, ח"ב נתיב הענווה, פרק ז). הוא מסביר אזכור שם המקום "מגדל גדר" (הבלתי ידוע ממקום אחר) בכך: "שהתורה היא למעלה למעלה על הכל כמו המגדל, לכך יש בתלמיד חכם קצת גאווה". הוא מבאר את כשלונו של רבי אלעזר בן רשב"י, שהיה גדול עולם, כפי שהעיד עליו אביו (שבת לג ע"ב): "ראיתי בני עליה ומועטים הם... אם שנים הם, אני ובני מהם", שכתבו עליו חז"ל (תענית כ ע"ב): "היה רוכב על החמור ומטייל על שפת הנהר ושמח שמחה גדולה, והיתה דעתו גסה עליו מפני שלמד תורה הרבה". שאר הסיפור ידוע, איך פגש באדם מכווער ביותר וביזהו. אותו האיש אמר לו: "לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכווער כלי זה שעשית". רש"י פירש שם, שאותו האיש היה אליהו הנביא, שנשלח ממרומים כדי להעמיד את ר"א בנסיון, וללמדו לקח לפעמים הבאות, לבל יכשל בשחץ.

בדומה לכך מצאנו שאסור לבזות עם הארץ מחמת חסרונו בחכמה או בידיעת התורה. על הפסוק "לועג לרש חרף עשהו" (משלי יז, ה) כתב הגר"א:

"רש' הוא עם הארץ מתחילתו (=ולא מי ששנה ופירש) מחסרון שכלו. והלועג עליו "חרף עשהו", שכך עשהו".

כאשר בני אדם אינם אשמים על חוסר תכונה לימודית, אסור להאשים אותם על כך, כי בזה גם מטיחים אשמה בהקב"ה, שלמען סיבות הידועות לו, כך הוא ברא אותם.

ממשיך המהר"ל (שם, דף טז) להתאונן, "כי הגאווה הוא על בעל התורה בטבע, וכל זה מצד הגדולה והמעלה שיש לתורה". פשוט הוא הדבר, שתלמיד חכם מוקיר ומעריך ביותר ערכה של תורה, ויודע הכבוד המרבי שיש בעולם (ואין כבוד אלא תורה (אבות ו)), ובדרך אסוציאטיבית הוא משייך כבוד רב זה לנושאי התורה, לעוסקים בה, לאלו הערים בלילות, המתייגעים ועמלים בה. אמרו הקדמונים: "ידיעת ההפכים – אחת". אם כך גדול כבודם של הדבקים בתורה, כך גם להיפך – כמה מגונה ודחוי הוא האיש, שמסוגל ללמוד ואינו רוצה ללמוד. "אוי להם לבריות מעלבונה של תורה" (אבות, ו). וממשיך המהר"ל, כי אע"פ שברור הדבר, שאין תלמיד חכם מלכלך פיו לקרוא לעמי הארץ "חמורים" (שם דף יז): "מכל מקום, שאר הבריות נחשבים אליהם (=בהשוואה) בערך מעלתם כמו שהם חומריים". מתוך שיש אצלו הבלטה גדולה, מה הוא גודל יקרת הערך של הלימוד, ממילא משתמע מזה, כמה ניעור וריק הוא מי שאין לו זאת, ובאופן עקיף נשמעת מכך גנותם של מחוסרי התורה. העונש על כך נמצא בגמרא (נדרים פא ע"ב), שאין תלמידי חכמים הללו זוכים שיהיו גם להם בנים שהם תלמידי חכמים. מסכם המהר"ל: "כי מדה זאת מכשיל בני אדם, גדולים וקטנים ושומר נפשו ירחק ממנה".

גם הנצי"ב (העמק דבר, שמות יב, כב) הזכיר בעיה זו, מדוע ביציאת מצרים לקחו אגודת אזור למען ההזאה: "באשר דהאזוב סימן לשפלות הדעת, ומשום דתלמידי חכמים עלולים להתגאות יותר מהמון העם, כדאיתא בנדרים דף נה. על הפסוק "ומנחילאל במות".

העצה לכך היא שגם תלמיד חכם ירגיל את עצמו לחשוב, שכל מה שניחן בידע, בחריפות ובפקחות, הכל לא ממנו, אלא בא לו בזכות העם. מצאנו בסוטה (דף מח ע"ב):

"נתנה עליהן בת קול מן השמים ואמרה: "יש בכם אדם אחד שראוי שתשרה שכינה עליו, אלא שאין דורו ראוי לכך".

היחיד זוכה אך ורק בזכות הציבור, כאשר הם לא ראויים, גם הוא לא יזכה לשום מעלה. כן מצאנו שהקב"ה ציווה למשה: "לך רד כי שחת עמך... (שמות לב, ז). ותמוה הדבר, שהרי משה לא השתתף בעוון העגל, ומדוע עליו לרדת? הם שחטאו, הם שישבלו. אבל מדוע לגרש אותו מלימודיו הנפלאים בשמים? אלא הדברים מבוארים, שאם לא שזה צורכם של עם ישראל, גם משה רבנו עצמו לא יזכה למאומה. גם המהר"ל (תפארת ישראל, סוף פרק יז, עמ' נו; וכן נצח ישראל סוף פרק נו, עמ' רו) מבאר, שאבות העולם אברהם, יצחק ויעקב, זכו למה שזכו אך ורק בזכות כלל ישראל, העתיד לצאת מחלציהם, אבל כיחידים בעלמא, הם לא היו זוכים. לפיכך, כל חכם וחכם חייב להחדיר לתודעתו, שהוא בסך הכל שליח, הוא בסך הכל צינור, שה' משתמש בו בכדי להעביר מידע לעמו.

הדברים ידועים, ש"הרבה למדתי מרבתי, ומחברי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולן" (תענית ז ע"א). אמנם נכון, שהתלמיד צריך לרחוש כבוד גדול לרבו, וזה למען הסדר הטוב. אבל לאמיתו של דבר, אין אנו יודעים מי מרויח יותר ממי. שמא התלמיד הוא המעשה [מ' מנוקדת שבא] לרבו. לולא שאלותיו ותמיהותיו, הרב לא היה משיג את השגותיו. כל מגיד שיעור יודע, עד כמה הוא מלא וגדוש באותם המקצועות בהם העביר שיעורים לתלמידים שומעי לקחו. אבל כמה הוא ניעור וריק, שומם ממשי, באותם פרקים ובאותן סוגיות אשר בהם לא העביר שיעורים. וזאת, אע"פ ש"עבר" ולמד אותם הפרקים גם כן, אבל לא במשא ומתן של שאלות ותשובות עם תלמידיו. ובכן במה יוכל הרב להתגאות?

ועל כולם, יש לפנינו מאמרו של רבן יוחנן בן זכאי (אבות פ"ב משנה ח): "אם למדת תורה הרבה, אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת". בל ישלה אותו תלמיד חכם את עצמו, שהוא משהו מעל ומעבר לחובתו, שהוא תרם תרומה לעמו. היות שהקב"ה בירך אותו בכשרונות יסוד, הוא בסך הכל ממלא את תפקידו, מקיים מה שנדרש ממנו, ולא מגיעה לו שום טפיחה על השכם. הוא לא עשה שום דבר של "חסידות" או תוספת מעלה (רעיון זה הוזכר במסילת ישרים, פרק גב).

ה. דברי סיכום

עלינו כעת לפנות ולברר, אם עניין מניעת הגאווה והשגת הענווה היא מצווה דאורייתא או דרבנן, או לכל הפחות מנהג טוב ומועיל.

שהמצווה אינה דאורייתא אנו רואים מיד, ממה שהרמב"ם לא כלל עניין זה ברשימת תרי"ג מצוות, שרשם ב"ספר המצוות", גם הרמב"ן לא השיג עליו על ההשמטה הזאת, אף לא הראב"ד (ברשימת המצוות בתחילת "משנה תורה"), אמנם ספר המצוות הגדול (=סמג) כתב, בסוף הקדמתו לחלק לאוין:

"וגם בעניין הלאוין, בא אלי בחלום עניין מראה בזה הלשון: הנה שכחת את העיקר – 'השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך'..." (דברים ח, יא) כי לא היה בדעתי לחברו במניין הלאוין, וגם רבנו משה (=הרמב"ם) לא הזכירו במניין. ואתבונן אליו בבוקר, והנה יסוד גדול הוא, וחברתי ב"עיקרים גדולים" (=מחלקה מסוימת שבספרו) במקומו. וה' אלהים יודע, כי לפי דעתי איני משקר בעניין המראות, וה' יודע, כי לא הזכרתים בספר זה, אלא למען יתחזקו ישראל" (משפט זה נאמר כדי שלא ייראה כמחפש כבוד כ"בעל חלומות").

וכן בספרו בסוף מצוות לא תעשה ס"ד, כותב:

"אקרא בחלום במראות הלילה: הנה שכחת את העיקר! 'השמר לך פן תשכח את ה'...' אח"כ עיינתי בספר (גמרא) פרק קמא דסוטה, וגרסינן שם בהדיא (סוטה ה ע"א) 'אזהרה לגסי הרוח מניין? רב נחמן ברבי יצחק אמר מהכא: 'ורם לבבך ושכחת את

ה'...". וכתוב "השמר לך פן תשכח את ה'..." (דברים ו, כב). וכדר"א : "כל מקום שנאמר השמר, פן ואל, אינו אלא לא תעשה"..."

מה ששייך מצוות זו לשכחת ה', כבר בארנו למעלה, שע"י קיום "שויתי ה' לנגדי תמיד", האדם יינצל מן "ורם לבבך ושכחת את ה'". אבל סוף כל סוף, הרמב"ם לא הביא מצווה זו כמצווה דאורייתא, כנראה כי היה סבור, שדברי רב נחמן הם רק אסמכתא בעלמא.

אבל נראה לבאר, כי באמת אין זאת מצווה דאורייתא, אלא הוא יסוד חשוב עוד יותר ממצווה דאורייתא. הענווה היא אחת מאבני הבניין, שאלמלא הן, אין כלל מקום למצוות. הגר"א (בפירושו על מגילת אסתר י, ג) כותב: "שלא נכתבו המדות הטובות בתורה, כי הם כוללים כל התורה". הוא העתיק דבריו מדברי רבי חיים ויטאל (שערי קדושה, ח"א שער ב):

"כי להיותם עיקרים ויסודות, לא נמנו בכלל תרי"ג המצוות... ונמצא כי יותר צריך ליזהר ממידות הרעות, יותר מן קיום המצוות עשה ומצוות לא תעשה, כי בהיותו בעל מדות טובות בנקל יקיים כל המצוות".